

Den svenska lutherrenässansen

KJELL OVE NILSSON

Kjell Ove Nilsson är docent i etik vid Lunds universitet och f.d. domprost i Göteborg. I denna artikel diskuterar han utvecklingen i den svenska lutherforskningen under 1900-talet och sammanhanget med den tyska lutherforskningen. Han belyser även den nya finska luther-tolkningen.

Inledning

När man vill beskriva den svenska s.k. lutherrenässansen får man ta till ett mer än 100-årigt perspektiv. Givetvis fanns det också tidigare ett starkt intresse av Luther och hans teologi — i olika tappning. Sverige var ju det kanske mest solida och enhetligt homogena lutherska landet under flera århundraden. Och Luther stod högt i kurs, fast med ganska olika tolkningsmodeller. Begreppet «renässans» tyder ju i och för sig på att det finns något förut som man förnyar och går vidare med.¹

När man talar om en lutherrenässans innebär det inte bara att det finns ett stort intresse av Luthers teologi i största allmänhet. Det betyder framför allt en nyansats i systematisk-teologisk mening, med nya modeller, nya paradigm, nya referensramar, vilka kan bidra till en ny förståelse av Luther — och hans betydelse för samtiden. Lutherrenässansen i Sverige, liksom i andra länder, är ett uttryck för en gemensam och samlad strävan att hitta nya öppningar, kanske en röd tråd att nysta upp Luthers teologi med, kanske en nyckel — eller flera — som kan låsa upp och avslöja nya hemligheter, nya sidor i Luthers tänkande.

I Sverige finns dessutom två tydliga tendenser, till synes inte alltid förenliga men nödvändiga att ta i betraktande. Å ena sidan växer renässansen i fråga fram som ett uttryck för en viss renodling av «det lutherska» i traditionell mening i detta lutherska land, fast med som

antytts många nya grepp och utgångspunkter. Luther framstår också inte sällan som den som «bäst» ger svar på aktuella teologiska frågor — f.ö. ett metodiskt problem som vi återkommer till.

Å andra sidan finns samtidigt och jämsides ett stort ekumeniskt intresse och engagemang i Sverige, från början starkt personifierat i Nathan Söderbloms gestalt, *också* som lutherforskare. Det är alltså en lutherforskare som står byst i Kyrkornas världsråds stora hall i Genève! Det finns under hela 1900-talet en klart allmänkyrklig «katolsk» trend i svensk kristenhet, och lutherforskningen får ofta tjäna som redskap också i den utvecklingen. Luthers ekumeniska betydelse betonas ofta, något som f.ö. den internationella och interkonfessionella lutherforskningen ofta ger belägg för, inte minst på katolskt håll.

Upptakten

Den svenska lutherforskningens barndom i modern form kan härledas till 1890-talet, och platsen var då Uppsala. Den ene av de dominerande huvudaktörerna, Nathan Söderblom, skrev om *Luthers religion* (1893). Den andre var Einar Billing, som beskrev Luther som en profet, i boken *Luthers storhet* (1917). Billing hade långt tidigare skrivit sitt stora arbete *Luthers lära om staten*,² och därmed på allvar inlett en lång och viktig epok av svensk lutherforskning, som i många avseenden väckt stor uppmärksamhet

¹ Se vidare i Carl Axel Aurelius, *Luther i Sverige. Svenska lutherbilder under tre sekler*, Artos, Skellefteå, 1994. särskilt avsnittet om 1800-talet, s. 97ff.

² *Luthers lära om staten*, Uppsala 1900, en andra och kraftigt utvidgad upplaga — med tidigare opublicerade, handskrivna delar — kom långt senare, utgiven av Gösta Wrede, Verbum, Stockholm 1971.

långt utanför Sveriges gränser. Söderblom för sin del skrev också en innehållsrik och skarpsinnig lutherbok, *Humor och melankoli och andra lutherstudier* (1919), som kom i nytryck så sent som 1983, med stöd från Nathan Söderbloms minnesfond — i tid för Luther-jubiléet detta år (500 år efter hans födelsedag).³

Det hela hade egentligen börjat 1899, då Nathan Söderblom höll sin berömda profvöreläsning om religionens plats och betydelse, i anslutning till — och med kritik av — Schleiermachers *Reden über die Religion*. Han lade stor vikt vid det teocentriska perspektivet. Religion handlar främst om *Gud och hans handlande* med oss människor, inte om våra tankar om Gud. För Söderblom var det viktigt att studera religionen konkret i de enskilda, historiskt givna religionerna, religionen i dess egenart som den framträder och manifesteras i de religiöst skapande gestalterna. Där intog Luther tidigt den centrala platsen för Söderblom.⁴

Både Söderblom och Billing hävdade den teocentriska utgångspunkten i sin tolkning både av religion och lutherdom. Det betyder att de vände sig mot den — då som nu — vanliga antropocentriska kristendomstolkningen, och dito fromhetstypen. Man ville snarare betona det teocentriska perspektivet med tonvikt just på Guds handlande, Guds kärlek och förlåtelse, inte människans gärningar och upplevelser. Och i centrum för denna syn stod Jesus Kristus så som Bibeln uppenbarar honom och hans gärning.

Båda hade väl tillägnat sig resultaten av den historisk-kritiska bibelforskningen, och ingendera kan beskyllas varken för steril luthersk ortodoxi eller ytlig liberalteologi. I synnerhet Söderblom betonade kristendomens karaktär av uppenbarelsereigion — inte naturreligion etc. Huvudord för både Söderblom och Billing⁵ var utöver uppenbarelse också historia, profetism, och vad gäller deras lutherstudier särskilt Ordet,

rättfärdiggörelsen och syndernas förlåtelse. Det finns en organisk enhet hos Luther, som egentligen kan sammanfattas i läran om rättfärdiggörelsen och förlåtelsen.

Denna enhetlighet är en ledande princip, inte minst för Einar Billing som t.ex. uttrycker det så här, när han vill formulera «en metodisk regel för den som vill studera Luther: tro aldrig, att du kommit till rätta med en luthersk tanke, förrän det lyckats dig att reducera den till ett enkelt kollarium till syndaförlåtelsens tanke. Så är det med alla Luthers grundtankar: Man kunde taga dem alla i tur och ordning och säga ungefär så: kyrkan är syndernas förlåtelse, sakramenten äro syndernas förlåtelse, friheten är syndernas förlåtelse, kallelsen är syndernas förlåtelse».⁶

I denna tidiga och mycket betydelsefulla lutherforskning är det just Luthers teologiska eller religiösa centrum som betonas — det som märks och avspeglas i varje enskilt studium av hans tänkande. Åter kan vi lyssna till Billing, när han beskriver hur Luthers «olika tankar ej ligga radade vid varandra såsom pärlorna i ett pärlband, ... utan att de alla, tätt såsom rosens blad, sluta sig kring ett gemensamt centrum, stråla ut såsom solens strålar från en glödande kärna: evangeliet om syndernas förlåtelse».⁷

Gudomligt och mänskligt

Luthers historiska betydelse ligger ju i att han inte enbart är en gestalt från det förgångna utan än mer en föregångare till en stor del av den moderna teologi som i systematiskt avseende lät sig inspireras av honom — än i dag på många håll, lika ofta kanske i icke-lutherska länder, historiskt sett. Luther är naturligtvis ett barn av sin tid, tidsbunden och därmed på olika sätt föråldrad och svår att s.a.s. fundamentalistiskt citera och tillämpa i vilka sammanhang som helst. Han hade sin egen kontext, sina särskilda adressater och frågeställningar. Ändå är han av

³ Proprius förlag, Stockholm 1983, intressant nog med förord av Hjalmar Sundén — Söderbloms uppsatser i boken är också starkt präglade av psykologisk, religionspsykologisk inlevelse i Luthers livsöde.

⁴ Så i «Luthers Religion», i *Svenska Spörsmål*, nr 18, Stockholm 1893; jfr också hans arbete om *Den lutherska reformationens grundtankar*, Stockholm 1893.

⁵ Bl.a i «Luthers storhet», *Sveriges Kristliga Studentrörelses Skriftserie*, N:o 73, Uppsala 1917, s. 9 och 22.

⁶ *Vår kallelse*, Sveriges Kristliga Studentrörelses förlag, Stockholm 1956, 5:e uppl. (första utkom redan 1909), s. 6f., jfr också s. 49.

⁷ *Ibid.*, s. 6.

aktualitet som få, om ens någon, av de stora gamla teologerna.

Men luthertolkningen varierar stort. Carl Axel Aurelius har visat på lutherbildens förändringar under århundradena efter reformationen.⁸ Något motsvarande gäller också inom själva lutherforskningen, också i det senaste århundradets olika gestaltningar. Det är knappast så att man kan skilja ut Luther *själv* i förhållande till de olika lutherbilderna, som om man genom historisk-kritisk forskning kunde rekonstruera den «äkt» Luther, även om många enskildheter i dag kan beskrivas säkrare och klarare än i tidigare ofta okritiskt förskönande lutherframställningar. Därför presenterar forskningens luthertolkning i sig själv flera lutherbilder, i hög grad skiftande och i spänning med andra. Givetvis vill forskaren ta fram den komplicerade historiska verkligheten så tydligt som möjligt, men ett visst inslag av subjektivitet är likväl ofrånkomligt. En hel del lutherforskning är också märkbart beroende av sin tids aktuella strömningar, kanske rent av tillkommen för att visa hur Luther «själv» en gång kunde ha resonerat i saken.

Två framstående kyrkomän betydde mycket i nästa steg i lutherforskningen. Det var Gustaf Aulén och Arvid Runestam, båda egentligen lärjungar till Söderblom och Billing men mycket olika och självständiga, i jämförelse både med sina lärare och med varandra. Båda blev professorer i Lund respektive Uppsala, och båda blev biskopar, i Strängnäs och Skara. De försökte nå fram till en profilerad helhetsbild av Luther, med rättfärdiggörelseläran i centrum. Men deras teologiska förutsättningar var olika, liksom deras personliga läggning och intresseinriktningar, och deras lutherbilder blev också synnerligen olikartade; Aulén med tonvikten på det teocentriska perspektivet, Runestam nästan tvärtemot på det antropocentriska perspektivet.

Gustaf Aulén sätter alltså gudsbegreppet i centrum.⁹ Den teocentriska grundsynen är kännetecknande för Auléns hela produktion, också fram på 1960-talet.¹⁰ Hans roll som lutherkännare märks också i hans tidigare produktion i systematisk teologi.¹¹ Genomgående fullföljer Aulén en uppgörelse med den humani-

serade gudsbild som länge dominerat protestantisk teologi med dess mer idealistiska och etikcentrerade perspektiv. Här kan man tänka på Kants sedelära och Schleiermacher och hans syn på synden och frälsningen.

Men framför allt var det Albrecht Ritschl och Wilhelm Herrmann och deras starka betoning av de etiska perspektiven som är föremål för kritik. Begreppet «försoning» t.ex. fick ju både hos Schleiermacher och Ritschl en moralisk och antropocentrisk innebörd som genomgående stod i stark motsats till det som de svenska teologerna utvecklade i sin teologi.¹² Men Gud får inte beskrivas bara som en projektion av mänskliga föreställningar, så att Gud framstår som en människas drömbild eller skapelse (jfr Ludwig Feuerbach och andra), när det i själva verket är tvärtom, enligt Aulén. Hos Luther finner han således ett tydligt korrektiv.

Det är emellertid mycket viktigt att notera, att de svenska forskarna inte bara stod kritiska till den tyska teologin i sin samtid. Tvärtom hängde den svenska lutherrenässansen nära samman med motsvarande fenomen på kontinenten. Särskilt Karl Holl, professor i kyrkohistoria i Berlin, hade stort inflytande, kanske allra mest på Gustaf Aulén. Denne hänvisar ofta till Holl, inte minst beträffande Luthers teocentriska åskådning, hans syn på Guds rättfärdighet, helighet och vrede — och hans fördoldhet.¹³

⁹ Så mycket tydligt och programmatiskt i *Luthers gudsbild. En konturteckning*. Gleerups, Lund 1926, ett arbete som ingår i det större verket *Den krisma gudsbilden*, Svenska Kyrkans Diakonistyrelsens bokförlag (SKDB), Stockholm 1927; se också *Den allmänliga kristna tron*, 6:e uppl. SKDB, Stockholm 1965, som utkommit i sex upplagor — första upplagan kom 1923 — och som haft grundläggande betydelse för flera teologgenerationer, också internationellt (t.ex. kursbok i USA, när jag undervisade där för 30 år sedan).

¹⁰ T.ex. i den mycket intressanta *Dramat och symbolerna*, SKDB, Stockholm 1965, och i den populärt skrivna dogmatiken *Kristen gudstro i förändringens värld*, SKDB, Stockholm 1967.

¹¹ Bl.a. i *Till belysning av den lutherska kyrkoidén*, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1912, och i *Dogmhistoria*, Norstedt och Söner, Stockholm 1917.

¹² Se *Den kristna gudsbilden*, särskilt det omfattande kapitlet om «Den humaniserade gudsbilden», s. 274ff.

⁸ *Luther i Sverige*, här särskilt hans problemformulering, s. 7ff och avslutningen, s. 163ff.

Också vad gäller synduppfattningen och synen på rättfärdiggörelsen betecknar Holls teologi ett genombrott. Han har särskilt skrivit mycket om gudsbilden hos Luther med stor betydelse också i Sverige, framför allt i hans viktiga arbete «Was verstand Luther unter Religion?». ¹⁴

Denna bok översattes så småningom till svenska, ¹⁵ med förord av Hjalmar Lindroth. Han hänvisar till den lutherrenässans som då redan pågått länge, också i Sverige, där Holls bok spelat en stor roll för att beskriva «den väldiga <kopernikanska> omvälvning» som Luthers teologi inneburit. Det har Luther åstadkommit, skriver Lindroth, «då han förlägger det religiösa livets tyngdpunkt från människan till Gud och då han ersätter den rådande antropocentriska, eudemonistiska och egocentriska inställningen i både religiöst och etiskt hänseende med en klar teocentricitet». ¹⁶

Och efter att ha räknat upp en rad områden där Holl behandlat Luthers teologi på ett så betydelsefullt sätt sammanfattar han djävt: «Alla dessa viktiga sidor och drag i Luthers trosåskådning, livssyn och kristendomstolkning, framlagda i den allra senaste tidens svenska Lutherforskning, finns redan *in nuce* antydda, divinatoriskt skådade eller klart och pregnant tecknade och utformade i Holls skrift». ¹⁷ Inget annat verk «ger en så koncis framställning av hela Luthers teologiska åskådning och kristendomstolkning», avslutar Lindroth sitt panegyriska förord. Och utan överord är Holls inflytande av stor vikt, när man ser det mot bakgrund av de då gängse antropocentriska ensidigheterna.

Luthers gudsbild är alltså alltigenom teocentrisk, hävdar Aulén i Holls efterföljd, i motsats till en humaniserade gudsbild med företrädesvis mänskliga perspektiv. Mänskliga försök att nå Gud genom förnuft och goda gärningar är förgäves, bara genom Guds kärlekshandlande i Kristus kan människan stå i ett rätt gudsförhållande.

Detta är grunden i Luthers rättfärdiggörelselära — och det är s.a.s. tolkningshorisonten för allt annat i hans teologiska åskådning. Det gäller också hans människosyn, hans uppfattning av arvssynden och den fria viljan, eller snarare hans negerande av denna fria vilja. Samtidigt är Aulén dock kritisk till Luther på denna punkt och talar om ett «naturalistiskt gudsbegrepp» hos Luther, i konflikt med hans egentliga religiösa motiv. ¹⁸ Här påminns man i formuleringarna om Anders Nygrens motivforskning med Guds kärlek i centrum contra alla mänskliga strävanden.

Men närmast är det alltså Arvid Runestam som man bör göra jämförelser med i fråga om lutherforskningen. Hans utgångspunkt och det som kännetecknar hans förståelse av Luther är helt igenom människosynen. Hans perspektiv är således mer antropocentriskt i motsats till Auléns teocentriska profilering av Luthers teologi. Runestam är beroende av 1800-talsteologin med betoningen på människans autonomi och fria vilja, i Kants och Wilhelm Herrmanns efterföljd. Därför kom också hos honom frågan om Luthers uppfattning av den trålbundna viljan i *De servo arbitrio* att stå i centrum, men till skillnad från Aulén, som mest sysslar med gudsbilden, är Runestam fokuserad på människosynen.

Han tar fasta på rättfärdiggörelsens betydelse i den kristnes liv och ser därvid ingen motsats till den tonvikt på etiken som inspirerade honom i hans teologiska arbete. Han skriver åtskilligt om den fria viljans problematik. ¹⁹ Liksom Aulén ser han Luthers beskrivning av den trålbundna viljan och predestinationen som i viss mån teologiskt ensidiga. Men hans egentliga intresse ligger mer på det psykologiska planet, där ju Luther ger stort utrymme åt människans fria vilja, i yttre ting, i ting som ligger utanför eller «nedanför» henne (*libertas in rebus inferioribus*), dvs. *coram hominibus*, snarare än *coram Deo*, där den strikt teologiska synen gäller, vilket också följdriktigt betonas, särskilt av Aulén.

Karakteristiskt för Runestam var att vilja knyta samman rättfärdiggörelseläran med mänsk-

¹³ Ibid., s. 180ff, 186 m.fl. ställen.

¹⁴ Från början ett högtidstal vid reformationsjubileet 1917 utgavs det i Holls *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, Bd. I: Luther», Tübingen 1921.

¹⁵ *Luthers kristendomssyn*, SKDB, Stockholm 1947.

¹⁶ Ibid., s. 5.

¹⁷ Ibid., s. 7f.

¹⁸ *Den kristna gudsbilden*, bl.a. s. 220f.

¹⁹ Se *Den kristliga friheten hos Luther och Melancthon*, SKDB, Stockholm 1917, och särskilt *Viljans frihet och den kristliga friheten*, Uppsala 1921.

liga erfarenheter — både som syndare och som rättfärdiggjord. Detta återspeglas också i hans senare författarskap,²⁰ när han försöker beskriva rättfärdiggörelsen i psykologiska termer, där Luthers egna upplevelser bildar bakgrund och schema för framställningen. Den jagiska människan är «inkrökt» i sig själv, i högmod och självhävdelse. Den sakliga människan ser sitt liv i ett annat perspektiv med behov av hjälp utifrån, dvs. från Gud, för att komma ur sin inkrökthet och självupptagenhet. Då kan människan på ett «sakligt» sätt bli fri till att tjäna och finna ett nytt liv — i en kristen människas frihet!

Dessa båda gestalter i ett tidigt skede av modern svensk lutherforskning är nog föga kända i dag, men de är viktiga att dröja något vid, eftersom de betecknar två huvudtendenser i synen på Luther, dels den teocentriska, i egentlig mening teologiska, dels den antropocentriska och psykologiska linjen. De står inte i motsats till varandra, snarare är de med sina olika accenter kompletterande, på ett rent av nödvändigt sätt för att undvika de uppenbara ensidigheter som annars kan bli följderna — på båda hållen. Aulén vill visa hur Luther pekar på Gud och hans kärlek som centrum för sin teologi, medan Runestam mera betonar vad som sker på den mänskliga sidan, socialt och psykologiskt. Båda perspektiven behövs. Och faktiskt utgör de tillsammans ett slags korrektiv till Karl Holls så lovprisade teocentricitet.

I den fortsatta lutherforskningen återkommer detta framhävande av olika psykologiska aspekter, både i de historiska och i de systematiskt teologiska sammanhangen, så t.ex. i «En historisk-psykologisk trosskildring», som underrubriken lyder till en lutherbok av Uppsala-professorn Nils Johan Göransson.²¹ Psykologiska infallsvinklar hade redan aktualiserats av

²⁰ Främst i arbetet *Jagiskhet och saklighet*, SKDB, Stockholm 1944, även tidigare *Psykologi och kristendom*, SKDB, Stockholm 1931.

²¹ *Luthers reformation*, Norstedt & Söner, Stockholm 1920. En mer dogmatisk framställning föreligger av Göransson, *Gudsförhållandets kristologiska grund. I och II*, Akademiska Bokförlaget, Uppsala 1909, 1910, bl.a. om Luthers kristendomssyn i relation till den «religiösa» förståelsen hos Friedrich Schleiermacher, Albrecht Ritschl och Wilhelm Herrmann.

Söderblom, och de kom att prägla flera andra undersökningar från Uppsala.

En framstående lutherforskare som måste nämnas är Gustaf Ljunggren med djuptborrande undersökningar om Luthers människosyn och synduppfattning.²² Andra bidrag från Uppsala vid denna tid har kommit från Torsten Bohlin,²³ och något senare Sigfrid von Engeström.²⁴ Hos denne framträder också kritiska synpunkter på den i hans uppfattning ensidiga lutherforskning som under tiden i Auléns efterföljd börjat utvecklas i stor skala i den andra universitetsstaden, i Lund. Kritiken gällde bl.a. försoningsläran i dess anti-juridiska och antagonistiska form, sådan den kom till uttryck i Lund — något vi strax skall återvända till.

Flera lärda inlägg i debatten om den lutherska teologin lämnades av andra forskare, inte nödvändigtvis lutherspecialister. Här kan bl.a. nämnas Hjalmar Holmquists många och viktiga arbeten i kyrkohistoria, med stark luthersk förankring, liksom i en del specialarbeten.²⁵ En annan är Yngve Brilioth som både som teolog och som kyrkoman ger några tungt vägande bidrag också vad gäller Luthers syn, t.ex. i fråga om nattvarden och predikan — i ett brett kyrkohistoriskt perspektiv.²⁶

Lutherska grundmotiv

I Lund hade Auléns teocentriska perspektiv på Luther förstärkts genom den s.k. motivforskningen som burits fram av framför allt Anders

²² Främst med arbetet *Synd och skuld i Luthers teologi*, SKDB, Stockholm 1928. Denna bok är karakteristiskt nog dedicerad till nyss nämnde Göransson, som inspirerat Ljunggren i denna typ av lutherstudium. Då hade han redan — i samma genre — publicerat boken *Det kristna syndmedvetandet intill Luther*, SKDB, Stockholm 1924.

²³ *Gudstro och Kristustro hos Luther*, SKDB, Stockholm 1927.

²⁴ *Luthers trosbegrepp*, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1933.

²⁵ *Luther, Loyola, Calvin, i deras reformatoriska genesis*, Gleerups, Lund 1926.

²⁶ *Nattvarden i evangeliskt gudstjänstliv*, SKDB, Stockholm 1926, 2:a uppl. 1951, och *Predikans historia*, Gleerups, Lund 1945.

Nygren. Han var under en viktig period professor i Lund, samtidigt med Aulén. Ragnar Bring blev 1933 Auléns efterträdare.²⁷ Lundateologin, präglad av motivforskningen och Luther, växte fram just under denna för Aulén och Nygren gemensamma professorstid 1924–33, och kom därefter genom Bring att dominera den teologiska scenen under sammanlagt 50 år. Också senare kan man urskilja denna lundensiska profil, inte minst i lutherforskningens sätt att välja «motiv» i olika temata i Luthers teologi.

Motivforskningens metod innebär ett avståndstagande från den gamla *loci*-metoden, ända från Melancthons dagar. Det går inte att göra rättvisa åt den kristna trons «organiska karaktär» bara genom att gå igenom dogmatiken punkt efter punkt.²⁸ Man måste leta rätt på «grundmotivet», det grundläggande svaret på frågan hur gemenskap mellan Gud och människor kan skapas och upprätthållas — eller med Luthers berömda fråga: «Hur finner jag en nådig Gud?»

Nygrens metod bygger på förutsättningen att teologi är en vetenskap, en vetenskap om tron, något som också Aulén från början velat hävda. Det gäller då att fastslå sanningen om kristendomen, vad som är sant om den kristna tron. Grundmotivet för kristendomen är Guds kärlek, *agape*, till skillnad från andra motiv, främst *eros*. Därmed är också den teocentriska inriktningen programmatiskt bestämd, i kontrast till en antropocentrisk och psykologisk ansats, som man enligt Nygren klart måste ta avstånd från. Kärleken är helt och hållet av Gud, skild från all slags mänsklig kärlek. Bara den kristna kärleken, med sitt ursprung hos Gud, är en äkta, spontan kärlek, som ett redskap att föra vidare till nästan.

Allt som tron innehåller är enligt detta synsätt variationer på samma stora *agape*-tema. Viktigt är också motsatsen: Allt som inte stämmer med grundmotivet måste ifrågasättas eller förkastas. *Agape* blir då det helt avgörande schibbolet, det som skiljer det som är rätt och sant från det som inte är det. Så går man också till studiet av Luther. *Agape* — motivet är det

som «driver» hans teologi — ungefär i linje med hans bekanta kriterium i bibeltolkningen: «Was Christum treibet». Aulén genomför denna metod mycket tydligt, när han behandlar försoningsläran, som vi strax återkommer till.

Nygren är den som mest konsekvent genomför de filosofiska resonemangen för detta i olika tidiga skrifter och ger sedan sin stora teologiska och historiska exposé.²⁹ Där kan han visa — med sina utgångspunkter — att denna kärlekstankes på ett rent och äkta sätt bara förekommit under vissa begränsade tider i den kristna historien, i Nya testamentet, i fornkyrkan — och hos Luther. Med denna syn på Luther blir det oundgängligen så att denne s.a.s. har rätt, i princip alltid rätt, i jämförelse med andra epoker, fenomen och teologier under tidernas lopp. Så kan det förefalla inte minst när man ser på en del av den senare lutherforskningens frukter i Lund.

Dualismen hos Luther — och i lutherforskningen

Ragnar Bring är den som på ett eminent sätt genomför detta program med avseende på Luther, med tonvikt just på det teocentriska, antipsykologiska draget.³⁰ Dualismen är karakteristisk och symptomatisk för hela denna period av lutherforskning, dualismen mellan lag och evangelium, och innerst i Guds eget väsen mellan Guds vrede och Guds kärlek. Den får sina djupaste uttryck i kampen mellan gott och ont, mellan Gud och djävul, samlat i det för Luther typiska antagonistiska draget i frälsningsläran.

Det hade Aulén enkelt och klart rätt ut i ett i detta avseende epokgörande arbete.³¹ Namnet

²⁹ *Den kristna kärlekstanken. I–II*, SKDB, Stockholm 1930 och 1936, eller *Eros och Agape*, i senare, mer populära utgåva, Verbum, Stockholm 1966 — så är verket också känt på andra språk.

³⁰ Hans huvudarbete är *Dualismen hos Luther*, SKDB, Stockholm 1929, med fortsättning i *Förhållandet mellan tro och gärningar i luthersk teologi*, Helsingfors 1933. Se också *Kristendomstolkningar*, SKDB, Stockholm 1950.

³¹ *Den kristna försoningstanken* SKDB, Stockholm 1930, internationellt känd under titeln *Christus Victor*, på eng. redan 1931 med många nya upplagor.

²⁷ Aulén professor 1913–33, Nygren 1924–48, Bring 1933–62.

²⁸ *Den kristna gudsbilden*, s. 6f.

Christus Victor framhäver tydligt det dualistiska och antagonistiska kamp- och segermotivet, det som just Bring — och även Nygren — utvecklat i sina verk omkring 1930, som ser ut som ett epokgörande årtal i detta sammanhang. Nygren bidrog också med en bok om försoningen i ett teocentriskt perspektiv,³² och redan Billing hade varit inne på detta tema i en liten bok från 1908.³³

Lutherforskningen hade en storhetstid under 30-talet, som redan framgått. Det blev vanligt att ständigt ta fram Luther som ett mer eller mindre avgörande jämförelseobjekt, fast det var först fram på 50- och 60-talen, som denna metod avsatte resultat i doktorsavhandlingar. Luther var mallen att jämföra med i olika teologiska debatter och det blev på något sätt fult att på allvar kritisera honom. De typiskt lundsiska perspektiven spreds under denna tid delvis också till Uppsala, där dogmatikprofessorn Hjalmar Lindroth klart försvarade den teocentriska ansatsen och tog avstånd från den psykologiserande metoden — han gjorde så i Auléns och Brings anda. Detta märks bl.a. i en uppmärksammas forskningsöversikt från 1941,³⁴ vilken föregicks av arbeten med Luthers teologi i centrum, bl.a. och återigen om försoningen.³⁵

Men Lindroths efterträdare, Axel Gyllenkrok, gick på det hela taget motsatt väg. I sin avhandling,³⁶ med tonvikt på den unge Luthers teologi, hade han tagit fasta på de psykologiska sammanhangen i Luthers rättfärdiggörelselära i direkt motsättning till de lundsiska prioriteringarna. Han valde också att i sin installationsföreläsning tala över ett ämne som åter tog upp de antropocentriska frågorna.³⁷ Han var i sin

luthertolkning bl.a. kritisk till Brings ensidiga betoning av Guds verk i rättfärdiggörelsen i den meningen, att människan ses som totalt passiv. All mänsklig aktivitet är utesluten, enligt Bring, eftersom den omedelbart identifierades med gärningsrättfärdighet. Att då mera framhålla helgelsen och gärningarna, så som Gyllenkrok gjorde, var så till vida ett viktigt *observandum* och korrektiv.

Redan von Engeström hade gått på den linjen en hel del,³⁸ liksom Ruben Josefson i sin doktorsavhandling,³⁹ som typiskt nog också behandlade den unge Luther. I sina senare bidrag låg han dock faktiskt närmare Lund.⁴⁰ Här kan man se direkta paralleller till vissa drag hos Luther, som samtidigt kom att betonas i Lund av Herbert Olsson och Gustaf Wingren. Ett originellt bidrag lämnades av Torgny Bohlin, med Lindroth som huvudlärare, där kristologin sattes i relation både till skapelsetanken och rättfärdiggörelseläran.⁴¹

Olikheterna började i vissa avseenden trubbas av. Den lundsiska traditionen fortsatte, med en del modifikationer, och i Uppsala kom tonvikten efter hand att mer läggas på vetenskapsteoretiska frågor, frågor om metod och begreppsanalys m.m. Mycket av det arbetet var viktigt och nödvändigt — och det riktades till inte ringa del mot den lundsiska lutherforskningen

Men i den egentliga lutherforskningen kan man nog nu i efterhand konstatera att båda perspektiven — från Lund till Uppsala — behövdes för att göra rättvisa åt Luthers teologi i dess helhet. Det är riktigt att — som Lund — se människan som helhet (*totus homo*), som indragen i dualismen, i kampen mellan Gud och djävul, och som därför totalt syndare, samtidigt som hon för Kristi skull (*propter Christum*) är totalt rättfärdig. Detta gäller *coram Deo*, som framför allt Bring ofta understryker.

³² *Försoningen. En gudsgärning*, Gleerups, Lund 1932.

³³ *Försoningen*, KFUM:s i Uppsala förlag, Uppsala 1908.

³⁴ *Lutherrenässansen i nyare svensk teologi*, SKDB, Stockholm 1941.

³⁵ *Katolsk och evangelisk kristendomssyn*, Lundequistska bokhandeln, Uppsala, Uppsala 1933, och *Försoningen*, samma förlag, Uppsala 1935.

³⁶ *Rechtfertigung und Heiligung in der frühen evangelischen Theologie Luthers*, Uppsala 1952.

³⁷ »Lutherforskningen och psykologin», 1960.

³⁸ *Förlätelsetanken hos Luther och i nyare evangelisk teologi*, SKDB, Stockholm 1938.

³⁹ *Ödmjukhet och tro*, SKDB, Stockholm 1939.

⁴⁰ *Den naturliga teologins problem hos Luther*, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1943, och *Luthers lära om dopet*, SKDB, Stockholm 1944.

⁴¹ *Den korsfäste Skaparen*, SKDB, Stockholm 1952.

Men det är också riktigt att — som Uppsala — hos Luther ta fram partialaspekterna, de mer antropologiskt och empiriskt — och psykologiskt — bestämda aspekterna, de som enligt Luther gäller *coram hominibus*. Och där finns det rum för mänsklig aktivitet, mänskliga känslor och gärningar. Därvid var inte minst det analytiska och begreppsmässiga arbetet av stor vikt, och skulle så vara också i Lund. Men i Uppsala tilltog snarare kritiken. Därmed är vi redan inne i den tredje akten som här skall beskrivas i korthet.

Blomstringstid — och stagnation

I Lund fortsatte i och för sig och i huvudsak den teocentriska och antipsykologiska traditionen från Aulén, Nygren och Bring. Men också där kom kritiken fram, eller kanske snarare en nyansförskjutning, en modifiering. Det var den lärde Herbert Olsson som tog itu med Luthers antropologi, hans skapelsetro och etik. Han intresserade sig alltså för människosynen, inte bara i rättfärdiggörelsens sammanhang utan också i ett vidare allmängiltigt perspektiv. Så gjorde Olsson på ett delvis banbrytande sätt i sin avhandling,⁴² där han framhävde den klassiska läran om *lex naturae*, det mänskliga förnuftets roll osv. på skapelseteologins plan. Han kom att betyda mycket som docent i Lund, men blev så småningom professor i Uppsala. Långt senare kom en del av hans stora verk om skapelsen och lagen.⁴³

Herbert Olsson sammanfogade Lund och Uppsala i sin forskning, i en teocentrisk helhets-syn, men han var samtidigt bestämd av antropologin. Också Ruben Josefson hade till en del varit inne på liknande spår. En viktig vidgning av perspektiven hade alltså påbörjats med skapelseteologin som grund. Gustaf Törnvall utvecklade sin luthertolkning med tonvikt på regementsläran i sin avhandling.⁴⁴ Men det var Gustaf Wingren som samlade de olika aspek-

terna, också med stort rum för antropologiska frågor, i sin välkända doktorsavhandling om kallelisen.⁴⁵ Denna bok används ännu i kurslitteraturen, också utomlands, där den är ett av de mest kända bidragen från svensk teologi.

Det dualistiska och antagonistiska perspektivet dominerar i Wingrens luthertolkning men nu på ett vidare sätt. Kampen mellan Gud och djävul ses primärt i skapelsens sammanhang, också i ljuset av tvåregementsläran. Men Wingren talar också om de två rikena, det himmelska och det jordiska, vilket aktualiserar en viktig distinktion. Framför allt koncentrerar han sig på den jordiska vardagen, kallelisen, där kampen äger rum i alla stånd och ämbeten, där människan lever under Ordet och där nästan skall betjänas. Wingren utvecklar här en mer positiv antropologi än vad som tidigare gjorts i Lund, bl.a. är hans utläggning av frihetsbegreppen hos Luther synnerligen träffande.

I sitt fortsatta författarskap kom Wingren att i hög grad ägna sig åt teologikritik.⁴⁶ Han ville bl.a. göra upp med den lundensiska motivforskningen och därmed främst med sin lärofader och företrädare, Anders Nygren. Han lämnade därvid diskussionen om grundmotiv bakom sig, också i lutherforskningen. Någon given mall eller slagruta går inte att använda, menade han, snarare måste man söka de intressanta motiv och drivande krafter som finns hos Luther själv i olika tider och sammanhang. En sådan ansats ger också möjligheter till ett mer nyanserat och mångskiftande beskrivningssätt.

Därmed ville Wingren också avstå från olika filosofiska ramar och förutsättningar, när han närmade sig olika slags dogmhistoriskt material, eller när han själv utvecklade sin teologi, på biblisk grund och i anslutning till framför allt Luther.⁴⁷ Hans metod blev alltmer kerygmatisk, med stark tonvikt på förkunnelsen.⁴⁸ Hans teo-

⁴² *Grundproblemet i Luthers sociaetik*, Gleerups, Lund 1934.

⁴³ *Schöpfung, Vernunft und Gesetz in Luthers Theologie*, Almqvist & Wiksell, Uppsala, postumt 1970.

⁴⁴ *Andligt och världsligt regemente hos Luther*, SKDB, Stockholm 1940.

⁴⁵ *Luthers lära om kallelisen*, Gleerups, Lund 1942.

⁴⁶ Främst och mest kontroversiellt i *Teologins metodfråga*, Gleerups, Lund 1954.

⁴⁷ Se *Skapelsen och lagen*, Gleerups, Lund 1958 och *Evangeliet och kyrkan*, Gleerups, Lund 1960.

⁴⁸ Tydligast så och programmatiskt i den viktiga men också mycket omdiskuterade boken *Predikan*, Gleerups, Lund 1949.

logi var också alltmer aktualiserande, med budskap in i vår tid, grundade på Bibeln, Luther, Irenaeus,⁴⁹ och den blir ofta också normerande för vad en luthersk syn skulle kunna innebära. I en rad mindre skrifter gav Wingren också populära sammanfattningar av Luthers teologi och budskap in i vår egen tid.⁵⁰ Han såg teologi och kyrka tillsammans och utövade sin teologi alltmer kyrkokritiskt.⁵¹

Wingren blev kraftigt kritiserad, inte minst från Uppsala, för svåra brister i metoden, för svag begreppsanalys, för förkunnelsemässiga tillrätallägganden och utslätande parafraseringar osv. Man kan ju här jämföra med Gerhard Ebelings mer «exegetiska» metod, där man starkt begränsar både ämnesfixering och källanvändningen. Flera av Wingrens lärjungar drabbades av kritiken, särskilt i de fall när man gjorde typologiska jämförelser med annat material från olika tider, ibland utan alltför tydliga förbindelser med Luther, varken historiskt eller teologiskt. Men flera gjorde immanenta lutherundersökningar, delvis med samma betoning som Wingren i bl.a. skapelsesynen och regementsläran.⁵² Andra aktualiserade andra tankelinjer hos Luther, dock i god lundensisk tradition.⁵³

Typisk lundensisk är nog också min egen doktorsavhandling.⁵⁴ Den förenade det kristologiska intresset, fokuserat i den gamla läran om *communicatio idiomatum*, f.ö. aktualiserad av

⁴⁹ *Människan och inkarnationen enligt Irenaeus*, Gleerups, Lund 1947.

⁵⁰ T.ex. *Luther frigiven*, Gleerups, Lund 1970.

⁵¹ T.ex. *Tolken som tiger*, Gummessons, Stockholm 1981.

⁵² Så Gunnar Hillerdal i *Gehorsam gegen Gott und Menschen*, SKDB, Lund, och Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1954 — också med hänsyn till «modern statsetik» — och David Löfgren i *Die Theologie der Schöpfung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1960.

⁵³ T.ex. Vilmos Vajta, *Die Theologie des Gottesdienstes bei Luther*, SKDB, Stockholm 1952.

⁵⁴ *Simul — Das Miteinander von Göttlichem und Menschlichem in Luthers Theologie*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1966; i senare, mer populära arbeten finns också lutherutläggningar, *Evangeliet förändrar världen?*, Verbum, Stockholm 1973, och *Träd upp i tid och otid*, Verbum, Stockholm 1998.

bl.a. Bring, Wingren och Per Erik Persson, med en bred trinitarisk uppläggning av i stort sett hela Luthers teologi. Dess särskilda grepp om samspelet mellan gudomligt och mänskligt — i stället för det mera vanligt lutherska om synd och nåd — ville bryta ny mark i det dualistiska mönstret och har visat sig ha ett särskilt intresse i ekumeniska sammanhang, hos såväl ortodoxa som katolska teologer.

I Lund hade också flera av Ragnar Brings doktorander arbetat med Luther, med en annorlunda, mer historisk metod än hos Wingren. Särskilt bör här nämnas Bengt Hägglund, som i flera lärda arbeten givit viktiga bidrag till lutherforskningen, bl.a. om det dubbla sanningsbegreppet, som f.ö. var aktuellt i den dåvarande diskussionen om lundateologin och motivforskningen.⁵⁵ Hägglunds bok om antropologin⁵⁶ är av avgörande vikt, och hans dogmhistoriska sammanfattningar om Luthers och luthersk teologi avspeglar också hans stora kunskap och inknäppningsförmåga.⁵⁷

En annan av Brings lärjungar, Per Erik Persson, senare professor efter Bring, bröt den lutherska trenden med sin avhandling om Thomas ab Aquino,⁵⁸ men han sysslade senare ofta med Luther i samband med andra undersökningar.⁵⁹ En uppföljning av lutherstudierna mera i Brings anda var Arvid Wikerståls avhandling, som särskilt koncentrerade sig på Luthers Genesisutläggningar.⁶⁰

En riskabel metod

Tidigare nämnde jag den jämförande metoden, som särskilt under 50- och 60-talen dominerade lutherforskningen i Lund. Man valde ett tema som undersöktes dels hos Luther, dels i något

⁵⁵ *Theologie und Philosophie bei Luther und in der occamistischen Tradition*, Gleerups, Lund 1955.

⁵⁶ *De homine*, Gleerups, Lund 1959.

⁵⁷ *Teologins historia*, Gleerups, Lund 1956, med flera senare och bearbetade, utvidgade upplagor.

⁵⁸ *Sacra doctrina*, Gleerups, Lund 1957.

⁵⁹ Särskilt i *Kyrkans ämbete som Kristus-representation*, Gleerups, Lund 1961.

⁶⁰ *Verbum et filius incarnandus*, Gleerups, Lund 1969.

annat för detta tema intressant sammanhang, mestadels under 1900-talet. Henrik Ivarsson disputerade 1956 på sin av Wingren själv ofta lovprisade avhandling,⁶¹ där andra parten var pietismen i Sverige, bl.a. representerade av Anders Nohrborg och Henric Schartau. Olof Sundby gjorde en studie,⁶² där han jämförde Luthers syn på äktenskapet med den kyrkliga debatten under första halvan av 1900-talet.

Ännu en blivande ärkebiskop, Bertil Werkström, sysslade med Luthers biktsyn och jämförde den med Thurneysen och Buchman.⁶³ Metoden var härvidlag särskilt känslig, jämförelsen gällde ju sammanhang som hade mycket litet med Luther att göra (en barthiansk tradition resp. Oxford-grupprörelsen). Slutligen skall här nämnas Bengt Hallgrens arbete,⁶⁴ där Luthers syn på kyrkotukten konfronteras med hur denna fråga behandlats inom svensk frikyrklighet, dvs. baptismen, metodismen och Svenska Missionsförbundet, där särskilt hos Ekman och Waldenström.

Med så vitt skilda parter är denna jämförande metod utan vidare svår att genomföra med någorlunda vetenskaplig trovärdighet. Det är lätt — och frestande — att på ett förenklat sätt genomföra jämförelsen s.a.s. till Luthers fördel. Han blir den som «har rätt» och undersökningen får därför en viss normativ innebörd. Ändå är ett sådant arbetssätt försvarbart om man iakttar stor metodologisk varsamhet och framför allt inte sammanblandar historiska och aktualiserande aspekter.

Det är naturligtvis rimligt att som en i dag arbetande teolog igenkänna ett visst problem hos Luther som relevant också «i dag». Att då ha ett aktuellt intresse i frågan är inte fel. Men självfallet måste man ålägga sig stor försiktighet i begreppsanvändningen m.m. och noggrant tillämpa en historisk-kritisk metod i arbetet med källmaterialet, det må gälla Luther eller någon annan. Man måste se på varje «kontext» för sig själv med största *akribi*, innan man beger sig in i

en jämförelse. Risken är ju helt uppenbart, att man tendentiöst väljer ämnen utifrån deras aktualitet och att man därför i olika avseenden tillrättalägger Luther därefter.

Den nästan omedvetna sammanblandningen av olika kontexter och olika begreppsapparater är alltså en stor fara i den här typen av forskning. Den kan ändå ha sin plats. Den är ju inte heller någon nyhet. Både Aulén och Nygren ägnade sig åt långtgående jämförelser, också med risk för förenklingar och schablonartade tillrättalägganden, Aulén om försoningsläran och Nygren i fråga om kärlekstanken (*agape*).

Kritiken från Uppsala-teologin kan ha en del fog för sig men har ofta varit hård och ensidig, ibland, kan det tyckas, utan vilja till förståelse och mer avvägda och återhållsamma omdömen. En viktig motskrift⁶⁵ författades av Uppsala-professorerna Ragnar Holte och Anders Jeffner samt av Jarl Hemberg, då professor i Lund efter Wingren — kanske ett tecken på hur Uppsala tog över även i Lund!

Vad man efterlyste från Uppsala kan sammanfattas i följande fyra punkter: 1) begreppsklarhet, 2) noggrannhet i analysen, 3) undvikande av konfessionella och apologetiska tillrättalägganden, 4) större tonvikt på antropologi och psykologi. Särskilt Holte har med stor emfas skrivit om detta,⁶⁶ och även med tillämpning på luthertolkningen,⁶⁷ där han skoningslöst och med ganska ironiska och svepande omdömen totalt avfärdar det allra mesta av svensk lutherforskning, åtminstone sedan Auléns och Runestams dagar — särskilt den senare med sin betoning av antropologiska frågor finner nåd i hans ögon. Hans domslut ter sig milt sagt märkliga inte minst i ljuset av internationell forskning av olika slag och på skilda håll, där just den lundsiska lutherforskningen har ovanligt gott renommé.

⁶¹ *Predikans uppgift*, Gleerups, Lund 1956.

⁶² *Luthersk äktenskapsuppfattning*, SKDB, Stockholm 1959.

⁶³ *Bekännelse och avlösning*, Gleerups, Lund 1963.

⁶⁴ *Kyrkotuktsfrågan*, SKDB, Stockholm 1963.

⁶⁵ *Människan och Gud*, Liber, Stockholm 1982.

⁶⁶ *Människa, livstolkning, gudstro*, Doxa, Nora 1984.

⁶⁷ *Luther och lutherbilden*, Proprius, Stockholm 1984.

Efterdyningar

I Lund har av olika skäl lutherintresset sinat. En efterdyning utgörs av Gunnar Wertelius doktorsavhandling,⁶⁸ som också hörde till Wingrens seminarium. Det är en intressant lutherbok om förhållandet mellan tron och bönen, f.ö. också med stor vikt på antropologin, inte minst i synen på det kristna livets utveckling, i helgelse och daglig omvändelse — liksom f.ö. i min avhandling. Det finns således i 50- och 60-talets lutherforskning i Lund en i förhållande till tidigare lundateologi större balans och nyansering i betoningen av teocentricitet och antropocentricitet.

I Lund disputerade också Per Frostin på en spännande avhandling, återigen komparativ till sin metod. Den handlade om Luther och Rudolf Bultmann⁶⁹ — i ämnet dogmatik och med Per Erik Persson som doktorfader. Den boken är alltså i princip också en jämförande framställning, fastän via Bultmanns luthertolkning. Den blev utgångspunkten för hans alltmer betydelsefulla engagemang i befrielse-teologi och kontextuell teologi, där också hans lutherstudier spelade en stor roll.⁷⁰

I Uppsala försökte man samtidigt direkt undvika aktualitet och i stället så objektivt som möjligt ägna sig åt svåra skolastiska ämnen. Ingemar Öbergs bidrag⁷¹ åtföljdes långt senare av en diger bok på ett annorlunda tema.⁷² Tom Hardt gjorde en närmast luthersk-ortodox utläggning av nattvardsläran i polemisk belysning.⁷³ Fredrik Brosché tog upp de svåra problemen om predestinationen, i en av de senaste lutheravhandlingarna i Sverige.⁷⁴

Men då är ändå en del ännu onämnda. Svåra klassiska frågor, med klar teocentrisk accent, kompletteras av arbeten med mer antropologisk

och psykologisk profil. Bengt Hoffman, i många år verksam i USA, utkom på svenska med en väl mottagen bok om «mystikens plats» hos Luther,⁷⁵ liksom f.ö. senare Christian Braw.⁷⁶ Om hjärtats teologi skrev också Birgit Stolt,⁷⁷ en språkvetenskaplig bok mer än en teologisk, om den framstående bibelöversättaren och den glade och humoristiske Luther — visavi den gängse vrångebilden. På den antropologiska linjen, med stor psykologisk inlevelse, skrev professorn i religionspsykologi i Uppsala, Hjalmar Sundén, en lutherstudie åter med rättfärdiggörelsen i centrum,⁷⁸ liksom flera andra inför lutherjubiléet 1983.

Tyvär för lutherforskningen i Sverige i dag en tynande tillvaro. En av de få «överlevande» är Carl Axel Aurelius, som med Bengt Hägglund som lärare disputerade i Lund på Luthers kyrkosyn, i god historisk och systematisk tradition.⁷⁹ Han har senare gett flera bidrag till luther- och reformationsforskningen.⁸⁰ Av särskilt intresse är hans tidigare omnämnda bok om lutherbilden under tre sekler,⁸¹ som i ett längre perspektiv visar hur tolkningarna varierar starkt, beroende på olika kultur- och samhällssituationer, och växlande teologiska och filosofiska förutsättningar. Värdefull är också det bidrag han ger såsom en «nyckel» till Augsburgska bekännelsen utifrån reformationens centrum i själva evangeliet.⁸² Därvidlag är det nödvändigt att nämna Holsten Fagerberg i Uppsala, som ända från 50-talet forskat i lutherdomens källor just i bekännelseskriterierna,⁸³ och alltmer gjort så i

⁷⁵ *Hjärtats teologi*, Åsak, Delsbo 1989.

⁷⁶ *Mystikens arv hos Martin Luther*, Artos, Skellefteå 1999.

⁷⁷ *Martin Luther, människohjärtat och Bibeln*, Verbum, Stockholm 1994.

⁷⁸ *Konungen och riket*, Proprius, Stockholm 1983.

⁷⁹ *Verborgene Kirche*, Lutherisches Verlagshaus, Hannover 1983.

⁸⁰ Bl.a. med utgåvor av Luthers företal till bibelböckerna, *Martin Luthers företal till Bibeln*, Verbum, Stockholm 1983, och ny och något utökad upplaga under namnet *Detta löfte gäller alla*, Artos, Skellefteå 1999.

⁸¹ *Luther i Sverige*, Verbum, Stockholm 1994.

⁸² *Hjärtpunkten*, Artos, Skellefteå 1995.

⁶⁸ *Oratio continua*, Gleerups, Lund 1970.

⁶⁹ *Politik och hermeneutik*, Gleerups, Lund 1970.

⁷⁰ Främst i *The Two Kingdoms Doctrine*, Lund University Press, Lund 1994.

⁷¹ *Himmelrikets nycklar och kyrklig bot*, Uppsala 1970.

⁷² *Luther och världsmissionen*, Åbo 1991.

⁷³ *Venerabilis et adorabilis eucharistia*, Uppsala 1971.

⁷⁴ *Luther on predestination*, Uppsala 1978.

ekumenisk belysning. Men här förs vi ut i ett vidare sammanhang som bryter ramen för denna framställning.

Utöver spridda nedslag måste man till sist konstatera, att den svenska lutherforskningen efter en ganska lång tid av blomstring och med stor betydelse också internationellt under de senaste årtiondena tycks ha helt tagit slut. Är det så, och måste det vara så? Och framför allt varför? Går det att göra något åt det?

Men i Finland kan de ännu ...

Nu i slutet av historien om den svenska lutherrenässansen är det viktigt att — för jämförelsens skull — kasta ett öga utanför Sveriges gränser. Jag tänker då inte på Luthers hemland, där som vanligt en hel del forskning pågår, inte heller på Norge eller Danmark — där i och för sig mycket kunde sägas, främst om kretsen kring Leif Grane i Köpenhamn och hans betydande reformationsforskning.⁸⁴

Primärt vänder jag blicken mot Finland med dess breda och djupgående lutherforskning under de senaste 15–20 åren, en forskning som också fått stor internationell uppmärksamhet, trots att den delvis föreligger bara på finska.⁸⁵ Den klart ledande forskaren som från början varit drivande kraft och inspiratör för en stor grupp nya forskare är professor Tuomo Mannermaa i Helsingfors. En volym föredrag från ett luthersymposium i Finland i november 1986 anger tonen, när den talar om en renässans och

nya paradigmer.⁸⁶ Det är om det som dessa rader om Finland skall handla.⁸⁶

Men det finns i Finland likväl också andra lutherstudier, också under senare år och utanför den allra närmaste kretsen kring Mannermaa.⁸⁷ Strömmen av sådana studier är inte strid men har aldrig avstannat — som man nu kan tycka vara fallet i Sverige. Det är här naturligtvis inte möjligt att ge en tydlig bild av den finska lutherforskningen på litet längre sikt. Namn som Sormunen, Tiililä, Pinomaa, Haikola, Tarviainen etc skymtar förbi.

En stor del av denna forskning har också betytt mycket internationellt, och då har inte bara Helsingfors varit platsen för lutherforskning i Finland,⁸⁸ också från Åbo har det kommit flera betydande bidrag, t.ex. från Fredric Cleve och Lorenz Grönvik.⁸⁹ Det är f.ö. glädjande att en ny lutheravhandling därifrån nyligen har presenterats, nämligen av Bernice Sundkvist, som också för en delvis kritisk diskussion med Helsingfors-skolan.⁹⁰

En skola är det nämligen tal om i Helsingfors. Så koncentrerat och i grunden enhetligt är detta forskningsprojekt, där Mannermaas egen bok från 1989 visar vägen.⁹¹ Den dubbla underrubriken talar dels om tematiken som kom att bli avgörande för den fortsatta forskningen, om

⁸³ Främst i *Die Theologie der lutherischen Bekenntnisschriften*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1965.

⁸⁴ Mest känd och läst i Sverige är hans gedigna framställning — både historiskt och teologiskt — *Vision och verklighet. En bok om Martin Luther*, Artos, Skellefteå 1994. Den senaste frukten, först efter Granes bortgång, är en avhandling av Anna Vind, ventilerad i februari 2002, *Latomus och Luther, Striden om, hvorvidt envehr god gerning er synd*, Köpenhamn 2001.

⁸⁵ Jfr *Union with Christ. The New Finnish Interpretation of Luther*, ed. Carl E. Braaten and Robert W. Jensen, Eerdmans, Grand Rapids 1998, och på tyska, bl.a. en artikel av Martin Brecht, «Neue Ansätze der Lutherforschung in Finnland», *Luther*, 1990:1.

⁸⁶ *Thesaurus Lutheri. Auf der Suche nach neuen Paradigmen der Lutherforschung*, hrsg. von Tuomo Mannermaa, Anja Ghiselli and Simo Peura, Helsinki 1987.

⁸⁷ Några exempel kan nämnas, Juhanni Forsberg, *Das Abrahambild in der Theologie Luthers*, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, Stuttgart 1984; Miikka Ruokanen, *Doctrina divinitus inspirata, Martin Luther's position in the ecumenical problem of biblical inspiration*, Helsinki 1985; Eeva Martikainen, *Doctrina. Studien zu Luthers Begriff der Lehre*, Helsinki 1992; m.fl.

⁸⁸ Jfr med den tidigare forskningen uppsatssamlingen *Luther in Finnland*, med den talande underrubriken «Der Einfluss der Theologie Martin Luthers in Finnland und finnische Beiträge zur Lutherforschung», hrsg. von Miikka Ruokanen, Helsinki 1984.

⁸⁹ Cleve, *Luthers nattvardslära*, Åbo 1968, och Grönvik, *Die Taufe in der Theologie Martin Luthers*, Åbo 1968.

⁹⁰ *Det sakramentala draget i Luthers förkunnelse*, Åbo 2001.

Vergottung, dels om den ekumeniska betydelsen av projektet. Redan 1977 hade Mannermaa hållit ett föredrag i Kiev i samband med de pågående samtalen mellan Finlands evangelisk-lutherska kyrka och den ryska ortodoxa kyrkan. Föredraget hade samma titel som boken 1989, fast på latin.⁹²

Mannermaa ville nu visa, att här finns en gemensam nämnare och en skärningspunkt mellan luthersk och ortodox teologi. Rättfärdiggörelsen hänger nära samman med gudomliggörelsen (*Vergöttlichung*, lat. *deificatio*, grek. *theosis*). Mannermaa utvecklar också en «kärlekens teologi» i denna bok, om förhållandet mellan tro och nästankärlek, och om «två slags kärlek», till Gud och till människorna. På detta sätt tjänar hans teologi från början de ekumeniska intressena, med ortodox tradition, och med hjälp av «den dubbla kärleken» också med den romersk-katolska kyrkan.

Den som närmast fullföljde intentionerna var Simo Peura med sin avhandling om gudomliggörelsen, med titeln «Mer än en människa?»⁹³ Här handlar det mycket om rättfärdiggörelsen, Guds nåd och gåva (*favor* och *donum*), men i centrum finns *deificatio* och *unio cum Christo*.⁹⁴ Gud förenar sig med den troende, som får del av gudomliga gåvor, Guds egenskaper av rättfärdighet och helighet osv. Detta sker genom Kristi inneboende och transformation av den troende, som blir likformig med Kristus. Så kan Guds kärlek — *caritas Dei* — flöda genom den kristne, som dock också präglas av en *theologia crucis*, i kampen mot självkärleken och kvarvarande synd.

⁹¹ *Der im Glauben gegenwärtige Christus. Rechtsfertigung und Vergottung. Zum ökumenischen Dialog*, Hannover 1989.

⁹² *In ipsa fide Christus adest*. Det publicerades senare på finska, Helsinki 1979.

⁹³ *Mehr als ein Mensch? Die Vergöttlichung als Thema der Theologie Martin Luthers von 1513 bis 1519*, Helsinki 1990.

⁹⁴ Jfr de mångfacetterade bidragen i den stora samlingen av föredrag från ett symposium i Helsingfors i november 1994, *Unio. Gott und Mensch in der nach-reformatorischen Theologie*, hrsg. von Matti Repo und Rainer Vinke, Helsinki 1996.

Ett viktigt arbete som analyserar de filosofiska och metodiska förutsättningarna föreligger i Risto Saarinen's bok från 1989.⁹⁵ Det är främst en forskningshistorisk studie kring begrepp som «verkande» i relation till «vara», och om hur man skall förstå det rådande protestantiska anti-metafysiska synsättet i förhållande till den finska lutherforskningens benägenhet att ge större utrymme för «varat» och för ontologiska resonemang. Det finns alltså enligt denna skola en «real-ontisk delaktighet» i den gudomliga naturen i ett uttalat *communicatio idiomatum*-förhållande, som bl.a. Peura tar fram i sin avhandling. Detta kan jag emellertid inte gå in på närmare, även om det torde vara av stor vikt. Det påminner f.ö. om mina tolkningar av nämnda *communicatio*-sammenhang, liksom av förhållandet mellan en relationsbetraktelse och ett natur- eller substans/väsenperspektiv.⁹⁶

Flera senare arbeten ligger inom detta ämnesområde, bl.a. Antti Raunio's undersökning av innebörden av den «gyllene regeln»,⁹⁷ och Sammeli Juntunen's bok om «das Nichts» som tolkning av synden och det onda, enkelt uttryckt.⁹⁸ Ett par uppsatssamlingar, framtagna i samverkan med «Luther-Akademie Ratzeburg», ger på olika sätt uttryck för Helsingfors-projektets huvuddrag. Den ena uppsatssamlingen är referat från en «Fachtagung» i Helsingfors 1989 på temat «Luther und Theosis»,⁹⁹ den andra publicerar föredrag från 1992 med ett annat karaktäristiskt ämne: «Luther und Ontologie».¹⁰⁰ Slutligen vill jag nämna festskriften till

⁹⁵ *Gottes Wirken auf uns. Die transzendente Deutung des Gegenwart-Christi-Motivs in der Lutherforschung*, Helsinki 1989.

⁹⁶ Genomgående i *Simul*, 1966.

⁹⁷ *Summe des christlichen Lebens. Die «Goldene Regel» als Gesetz der Liebe in der Theologie Martin Luthers von 1510 bis 1527*, Helsinki 1993.

⁹⁸ *Der Begriff des Nichts bei Luther in den Jahren von 1510 bis 1523*, Helsinki 1996.

⁹⁹ *Luther und Theosis. Vergöttlichung als Thema der abendländischen Theologie*, hrsg. von Simo Peura und Antti Raunio, Helsinki & Erlangen 1990, bl.a. med en programförklaring av Tuomo Mannermaa, som ger en viktig inblick i forskningsläget då. «Theosis als Thema der finnischen Lutherforschung», s. 11–26.

Mannermaas 60-årsdag, också den med en programmatisk titel, «Caritas Dei».¹⁰¹

Sammantaget får man redan av denna mycket summariska och kortfattade beskrivning en klar bild av enhetligheten och den fasta ämnesinriktningen, som utan tvivel har stor betydelse för lutherforskningen. I detta sammanhang skall naturligtvis ingen diskussion föras om innebörden av denna Helsingfors-skolans betydelse, även om en mängd frågor snabbt anmäler sig. Det intressanta här är egentligen bara att konstatera, att det också i dag, och i vårt nära grannland, bedrivs intensiv och väl begrundad lutherforskning. Det är fullt möjligt. Men det sker nästan inte alls i Sverige. Varför?

Nya möjligheter

Det går väl inte att ge snabba svar på den frågan. I allmänhet kan man tänka sig att historiska, kulturella och psykologiska faktorer spelar en stor roll. Sverige och Finland har i dessa avseenden en stor gemensam grund men också klara skillnader. Finland har mycket mer förblivit ett «lutherskt land», där också kyrkolivet präglas av luthersk teologi och lutherska traditioner. Det märks ofta också i den offentliga debatten. Det finns således en luthersk miljö på ett ganska annorlunda sätt än i Sverige med dess mycket brokigare karta, i ekumeniskt avseende och inte minst med hänsyn till den stora invandringen under ganska många år. Den svenska miljön är därför inte alls på samma sätt en självklar grogrund för studier om Martin Luther. Här skiljer sig Sverige i olika grad också från övriga nordiska länder.

Ett par randanmärkningar till. Det finns i svensk forskarmiljö ingen tematik som känns given och som skulle lämpa sig för omfattande

¹⁰⁰ *Luther und Ontologie. Das Sein Christi im Glauben als strukturierendes Prinzip der Theologie Luthers*, hrsg. von Anja Ghiselli, Kari Kopperi und Rainer Vinke, Helsinki & Erlangen 1993, också här med en ledande artikel av Mannermaa om frågan «Hat Luther eine trinitarische Ontologie?», s. 9–27.

¹⁰¹ *Caritas Dei. Beiträge zum Verständnis Luthers und der gegenwärtigen Ökumene*, hrsg. von Oswald Beyer, Robert W. Jensen und Simo Knuutila, Helsinki 1997.

studier, relaterade till Luthers teologi — ungefär som fallet är i Finland. Kanske man borde mer aktivt och fantasifullt leta efter sådant? Mest hänger nog detta i sin tur samman med att vi av olika skäl — som också har att göra med skilda forskningstraditioner — inte har någon lutherforskare som från sin akademiska stol kan leda och inspirera ett ingående lutherstudium. Vi har i Sverige ingen Mannermaa! Och det är skada!

Ett slutord bör sägas både metodologiskt och teologiskt med tanke på den svenska situationen. Efter en lång historia av en ganska stelbent debatt i metodfrågan, känneteckad av fyrkantiga antingen-eller-resonemang mellan Uppsala och Lund, kan det nu se ut som om likväl en ny möjlighet kunde öppna sig — efter två, tre årtiondens stiltje i lutherforskningen. Förutsättningarna har starkt förändrats bl.a. på följande punkter:

- den lutherska statskyrkligheten — och enhetskulturen — är för alltid uppruten;
- pluralistiska perspektiv har blivit allmänt accepterade;
- postmoderna metoder som gynnar mångfald har blivit det normala;
- kontextuella ansatser är gängse överallt — all teologi är och måste vara kontextuell.

Teologiskt betyder det att infallsvinklarna blir många fler utan att den vetenskapliga *akribin* ifrågasätts, också fler vetenskaper kan tas i bruk, även tvärvetenskapligt. Det betyder inte att man kan nonchalera den normala historiska grundforskningen eller slarva med begreppsanvändningen. Lutherforskningen är inte längre inomluthersk — än mindre inomsvensk — pluraliteten gäller numera på ett självklart sätt både kontextuellt och ekumeniskt. Därigenom blir också lutherbilderna fler — utan att någon upphöjs till den enda rätta och för alla tider gällande. I medvetande om dessa olika perspektiv torde man med fog kunna tro på nya och rika möjligheter för nyansatser också inom lutherforskningen i Sverige.

